

MISCELLANEA

ks. Tomasz Garwoliński

Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie;
tomgar@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0002-2293-0861>

ks. Krzysztof Kamiński

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie;
ksiadzkrzysztof@interia.pl • <https://orcid.org/0000-0002-5579-232X>

Druki reformacyjne oraz polemiczne i kontrreformacyjne w zasobie Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie

Reformation prints, polemic and counter-reformation writing in the
collection of the Library of the Higher Theological Seminary of Varmian
Metropolis, “Hosianum” in Olsztyn

Reformatorsche, polemische und gegenreformatorsche Schriften in
der Sammlung der Bibliothek des Höheren Ermländer Priesterseminars
Hosianum in Allenstein

- Słowa kluczowe:** Biblioteka „Hosianum”, Kolegium Jezuitów w Braniewie, druki reformacyjne, druki polemiczne, druku kontrreformacyjne
- Keywords:** Library “Hosianum”, Jesuit College in Braniewo, reformation prints, polemic prints, counter-reformation prints
- Schlüsselwörter:** „Hosianum”-Bibliothek, Jesuitenkolleg in Braunsberg (Braniewo), Reformationsschriften, polemische Schriften, gegenreformatorsche Schriften

STRESZCZENIE

Znaczna większość druków z XVI w. Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie, stanowią dzieła teologiczne, zarówno katolickie, jak i protestanckie. Są to pisma zarówno znanych przedstawicie-

li reformacji: Erazma z Rotterdamu, Marcina Lutra, Filipa Melanchtona, Jana Kalwina, Jana Bugenhagena, jak i mniej znanych. Wśród przedstawicieli kontrreformacji należy wymienić: Johna Fishera, Johannes Ecka, Stanisława Hozjusza, Melchiora Cano czy Roberta Bellarmina. Niniejsze opracowanie nie jest kompletnym katalogiem druków okresu reformacji i kontrreformacji w zbiorach ksiąźnicy seminaryjnej. Zostały w nim jedynie wskazane i omówione dzieła typowe dla tej epoki oraz – zdaniem autorów – najciekawsze.

ABSTRACT

Most 16-century prints from the "Hosianum" Library in Olsztyn are theological works, both Catholic and Lutheran. They include works by well-known reformation writers, such as Erasmus of Rotterdam, Martin Luther, Philip Melanchthon, Jean Calvin, Johannes Bugenhagen, as well as less known authors. The counter-reformation movement is represented in the library by the works of John Fisher, Johann Eck, Stanislaus Hosius, Melchior Cano and Robert Bellarmine. This article is not a complete catalogue of reformation and counter-reformation prints kept in the collection of the library. It names and discusses the most typical works from that period, as well as – according to the authors – the most interesting ones.

ZUSAMMENFASSUNG

Die überwiegende Mehrheit der Schriften aus dem 16. Jahrhundert in der Bibliothek Hosianum in Allenstein sind theologische Werke, sowohl katholische als auch protestantische, die sowohl von bekannten Vertretern der Reformation: Erasmus von Rotterdam, Martin Luther, Philipp Melanchthon, Johannes Calvin, Johannes Bugenhagen, als auch weniger bekannten stammen. Unter den Vertretern der Gegenreformation sollte man erwähnen: Johannes Fisher, Johannes Eck, Stanislaus Hosius, Melchior Cano oder Robert Bellarmine. Diese Studie ist kein vollständiger Katalog der Schriften aus der Zeit der Reformation und Gegenreformation in der Sammlung des Priesterseminars. Es werden nur die für diese Epoche typischen und – nach meinung der Autoren – interessantesten Werke angegeben und besprochen.

Szesnastowieczna Warmia, dzięki zdecydowanym działaniom Stanisława Hozjusza (1504–1579) i Marcina Kromera (1512–1589) oraz aktywności nowych zakonów – jezuitów i bernardynów – zachowała swój katolicki charakter. Największe zasługi w tym procesie przypisać należy jezuitom sprowadzonym do Braniewa, którzy zorganizowali w 1565 r. kolegium wyróżniające się później w Europie Północnej jako silny ośrodek nauki katolickiej¹. Od początku było ono ważnym miejscem katolickiej polemiki z protestanckim Królewcem. O roli i znaczeniu „Hosianum” świadczy fakt, że w 1701, a potem w 1738 r. podjęto próbę utworzenia uniwersytetu w Braniewie². Do otwarcia uniwersytetu wtedy nie doszło, ale można powiedzieć, że kolegium braniewskie stało się załączkiem pierwszej uczelni wyższej na Warmii.

¹ A. Szorc, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565–1626*, Olsztyn 1998, s. 11–22; T. Borawska, *Warmińskie księgozbiory historyczne – ich losy i stan obecny*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 60.

² L. Piechnik, *Starania biskupów warmińskich i jezuitów polskich o przekształcenie Kolegium w Braniewie na uniwersytet*, „*Studia Warmińskie*” t. 5, 1968, s. 67–76; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 1, Olsztyn 2000, s. 59.

W rozpowszechnianiu książki katolickiej w biskupstwie warmińskim ogromną rolę odegrała drukarnia, założona w 1589 r. w Braniewie. Losy oficyny braniewskiej były ściśle związane z działalnością dydaktyczną i misyjną jezuitów. Najpierw znajdowała się ona w prywatnych rękach sześciu drukarzy, których działalność pozostawała pod wpływem i w sferze oddziaływania Kościoła katolickiego i jezuitów, którzy byli ich najpoważniejszymi zleceniodawcami. Od 1697 do 1773 r. drukarnia przeszła już pod bezpośredni zarząd zakonu jezuitów³. Dorobek wydawniczy oficyny braniewskiej za cały okres jej działalności określa się na około 550 druków. Dokładne ustalenie wielkości produkcji wciąż nie jest możliwe, ponieważ drukarnia nie doczekała się monografii i pełnego katalogu druków. Wiele z nich uległo rozproszeniu i zaginięciu w wyniku zawirowań historii. W oficynie drukowano głównie książki religijne. Autorami zaś byli przede wszystkim jezuita i duchowni diecezji warmińskiej. Drukarnia wydawała agendy, śpiewniki, Pismo Święte, zarządzenia urzędowe i dekry biskupów warmińskich. Jezuita drukowali dzieła teologiczne, polemiczne, ascetyczne, historyczne, dewocyjne i panegiryczne, a także podręczniki szkolne⁴.

Stare druki Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” tworzą dzisiaj dość różnorodny zespół pod względem treściowym. Należy pamiętać, że w księżnicy seminaryjnej po II wojnie światowej znalazły się zbiory różnych bibliotek kościelnych z terenu całej diecezji warmińskiej, a także z księgozbiorów księży i innych osób. Znaczna większość druków z XVI w., bo ten okres nas interesuje, stanowią dzieła teologiczne, zarówno katolickie, jak i protestanckie. Są to zarówno znanych przedstawicieli reformacji: Erazma z Rotterdamu (1466/7–1536)⁵, Marcina Lutra (1483–1546)⁶, Filipa Melanctona (1497–1560)⁷, Jana Kalwina (1509–1564)⁸, Jana Bugenhagena (1485–1558)⁹, jak i mniej znanych. Wśród polemistów i przedstawicieli kontrreformacji należy wymienić: Jana Fishera (1469–1535)¹⁰, Jana Ecka (1486–1543)¹¹, Piotra Soto (1495/1500–1563)¹², Stanisła-

³ Na temat historii drukarni braniewskiej zob.: K. Korotajowa, *Oficyna braniewska 1589–1773*, Olsztyn 1964; A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. IV: Pomorze, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 48–49, 394–395, 399–405; H. Keferstein, *Książka w Braniewie 1565–1628. Praca doktorska pod kierunkiem prof. dr. K. Głombiowskiego w Zakładzie Nauki o Książce Uniwersytetu Gdańskiego*, Olsztyn 1978 (mps), Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, sygn. Rkps 567, s. 141–186; eadem, *Wydawnicze związki drukarzy braniewskich z Koroną i biskupstwem (od 1589 do 1773 r.)*, „Studia Warmińskie” t. XXVII, 1990, s. 175–195; A. Szorc, *Oficyna braniewska*, w: S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995, s. 175–180.

⁴ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki braniewskie w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae...*, s. 192–214.

⁵ 16 druków.

⁶ 41 druków.

⁷ 18 druków.

⁸ 4 druki.

⁹ 1 druk.

¹⁰ 4 druki.

¹¹ 10 druków.

¹² 2 druki.

wa Hozjusza (1504–1579)¹³, Melchiora Cano (1509–1560)¹⁴ czy Roberta Bellarmina (1542–1621)¹⁵. Za prawdziwego „bojownika” katolickiego uznawano Jana Cochlaeusa (1479–1552)¹⁶, który poświęcił majątek i zdolności na zwalczanie luteranów. Publikował nie tylko swoje prace, ale i wydawał dzieła innych polemistów¹⁷. Dwa woluminy to dzieła św. Tomasza Morusa (1478–1535), ściętego za nieuznanie Henryka VIII głową Kościoła w Anglii¹⁸.

Niniejsze opracowanie nie jest kompletnym katalogiem druków okresu reformacji i kontrreformacji w zbiorach biblioteki seminaryjnej¹⁹. Jest ich bowiem zbyt wiele, by mogły zostać ujęte w ramach kilkunastostrońcowego artykułu. Zostaną wznim jedynie wskazane i omówione dzieła typowe dla tej epoki oraz – zdaniem autorów – najciekawsze, co oczywiście może spotkać się z zarzutem subiektywizmu. Warto zaznaczyć, że pisarzem najliczniej reprezentowanym w szesnastowiecznym księgozborze Biblioteki „Hosianum” jest Marcin Luter. W tej księżnicy znajduje się jego 41 dzieł z XVI w.

DZIEŁA REFORMATORSKIE

Erazm z Rotterdamu, choć nie przystąpił do żadnego ugrupowania reformacyjnego, a nawet był nastawiony krytycznie do Lutra, to jednak uważany jest za prekursora reformacji, głównie dzięki nowemu przekładowi Nowego Testamentu, zaopatrzonemu we własny komentarz, a także dziełom ośmieszającym tradycyjną pobożność i ceremonie kościelne, szydzącym ze scholastyki i teologów oraz z duchowieństwa, zwłaszcza zakonnego²⁰. Wśród dzieł autorstwa „księcia humanistów”, które znajdują się w Bibliotece „Hosianum”, warto wymienić komentarz do Nowego Testamentu: *Annotationes in Novum Testamentum* (Basel 1522, sygnatura: Sd 565). Wolumin posiada zapis z 1539 r., uczyniony ręką kanonika warmińskiego Feliksa Reicha (1470/5–1539), który książkę podarowaną mu przez Tiedemanna Giesego (1480–1550, biskup warmiński: 1549–1550) w 1538 r., gdy ten był jeszcze biskupem chełmińskim, miał przekazać do biblioteki kapituły dobromiejskiej²¹.

¹³ 16 druków.

¹⁴ 2 druk.

¹⁵ 5 druków.

¹⁶ 8 druków.

¹⁷ J.L. Illanes, J.I. Saranyana, *Historia teologii*, Kraków 1997, s. 186–187.

¹⁸ *Omnia Latina opera* (Leuven 1565, sygnatura: Fb 105,1 adl.); *Lucubrationes* (Basel 1563, sygnatura: XVI O 064).

¹⁹ Ich opisy bibliograficzne znajdują się w: J. Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Lublin 2012.

²⁰ M. Borzyszkowski, *Erazm z Rotterdamu*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszysz, Lublin 1989, k. 1062–1066; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016, s. 73; M. Ptaszyński, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018, s. 43–54.

²¹ „Felicis reich donatione Reuerendissimi domini Tiedemanni Gisonis Episcopi Culmensis Anno 1538. Idem dominus felix ante obitum suum deputauit collegio et eius bibliotheca Anno 1539” – wpis ten nie mówi wprost, że chodzi

Podobną historię miał inny wolumin, który zawiera tekst grecki i łaciński Nowego Testamentu z wprowadzeniem Erazma (*Biblia: Novum Testamentum*, Basel 1522, sygnatura: Sd 566). Jest to trzecia edycja przekładu Rotterdamczyka. Tekst grecki jest próbką wydania tekstu krytycznego, a tekst łaciński – przekładem Erazma²². Swoją drogą, obecność w księgozbiornie Reicha dzieł „księcia humanistów” wskazuje na silne oddziaływanie jego poglądów na duchowieństwo warmińskie w I połowie XVI w.²³. Stary druk przez bibliotekę kolegiacką w Dobrym Mieście trafił po II wojnie światowej do biblioteki seminaryjnej w Olsztynie.

Niewielkie, bo liczące 42 karty, dzieło Erazma: *Moriae encomium* (Strasbourg 1512, sygnatura: Sd 1190,3 adl.), jest ciekawe ze względu na ogromną ilość rękopiśmiennych notatek w języku łacińskim, świadczących o niezwyklej popularności druku.

Wśród licznych druków autorstwa Marcina Lutra warto wymienić: *Enarrationes seu Postillae in Lectiones*, wydane w Strassburgu w drukarni Georga Ulrichera w marcu 1535 r. (sygnatura: Sd 53). Renesansowa oprawa z I połowy XVI w. została wykonana z desek oblezonych brązową skórą cielęcą. Dekoracja została ujęta w układzie ramowym i wykonana strychnicem oraz radełkami. Rama zewnętrzna zawiera sceny: wywyższenia węża na pustyni, Adama i Ewy w ogrodzie rajskim oraz ukrzyżowania. Ramę wewnętrzną wykonano za pomocą radełka zawierającego postacie Chrystusa, Mojżesza, Piotra i Pawła. Zwierciadło wypełniają trzy pionowe pasy radełkowe z puttami i motywami ornamentowymi.

Innym dziełem jest: *Bücher und Schriften*, wydane w ośmiu tomach, a wydrukowane w Jenie w latach 1575–1600 (sygnatura: De 2073). W Bibliotece „Hosianum” brakuje tomu IV i VI. Woluminy są oprawione w deskę i świńską skórę zdobioną ślepymi tłoczeniami ornamentowymi w układzie ramowym. Na górnej okładzinie znajduje się monogram właściciela „TB” oraz data „1640”. Jest to przekład supereklibrisu napisowego. Druki posiadają pieczętkę Biblioteki Liceum Hosianum w Braniewie. Wpisy własnościowe z 1647 i 1705 r. nie zostały jeszcze odczytane. Na karcie tytułowej znajduje się drzeworyt przedstawiający M. Lutra i prawdopodobnie jego protektora Fryderyka III Mądrego, elektora saksońskiego, klęczących pod krzyżem.

W innym wydaniu zatytułowanym *Bücher* (Wittenberg 1593, sygnatura: Sd 717,1–2 adl.) księżnica seminaryjna ma tylko jeden tom, zawierający część X i XI. Oprawa druku została wykonana z tektury oblezonej skórą świńską, ozdobioną

o bibliotekę dobromiejską. Wyjaśnia to dopiero prawie identyczny wpis z innego druku: *Biblia: Novum Testamentum* (Basel 1522), sygnatura Sd 566: „Felicis reich donatione Reuerendissimi [...] Domini Gisenis Episcopi Culmensis 1538. Idem dominus felix ante obitum suum donauit bibliothecae Collegii in gutstat 1539”.

²² R. Pietkiewicz, op. cit., s. 72.

²³ M. Biskup, *Testament kustosza warmińskiego Feliksa Reicha z lat 1538–1539*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1972, nr 4, s. 649–675.

tłoczeniami w układzie ramowym. Stan zachowania okładziny nie pozwala na dokładniejszy opis motywów zdobniczych.

Z dzieł Lutra w księgozbiore „Hosianum” jest również *Opera omnia*. Trzy tomy były wydawane w Jenie w latach 1579–1603 (sygnatury: Sd 949, Sd 353/2, Sd 353/3). Oprawione zostały w deskę i białą skórę świńską. Zwierciadło zdobią rombowe ramy ornamentowe, zaś w centrum górnej okładziny umieszczono plakię z postacią Lutra.

Dziesięć niewielkich objętościowo druków, starannie wydanych: dziewięć w Wittenberdze w latach 1521–1533, a jeden z Bazylei w 1520 r., zostało razem oprawionych w jeden tom o sygnaturze XVI Q 097,1–10 adl. Wolumin należał do Biblioteki Miejskiej w Gdańsku (Danzinger Stadt-Bibliothek). Jednym z druków jest *Deutch Katechismus* wydany w Wittenberdze w 1530 r. Jest to tzw. *Mały Katechizm* wydany po raz pierwszy w Wittenberdze w 1529 r. Katechizm jest zbiorem podstawowych prawd wiary chrześcijańskiej, w tym przypadku wyznania luterańsko-augsburskiego. M. Luter w tym samym roku wydał *Mały i Duży Katechizm*²⁴. Były one owocem wizytacji parafii i szkół. Luter przerażony niskim poziomem świadomości religijnej oraz zaniedbaniu w głoszeniu Ewangelii w duchu reformacji postanowił napisać katechizmy. Mały przeznaczony był dla wszystkich wiernych, a duży dla księży i kaznodziejów. Jednak katechizmy Lutra nie były pierwszymi ewangelickimi katechizmami. Już w 1528 r. ukazał się katechizm Johanna Brenza (1499–1570).

Treść *Małego Katechizmu* składa się z pięciu części dotyczących: dekalogu, symbolu apostołskiego, modlitwy Pańskiej, sakramentu chrztu i Wieczery Pańskiej. W przedmowie Luter wyjaśnia cel napisania katechizmu, zarzucając biskupom zaniedbywanie posługi Słowa Bożego. Zaleca, by katechizować lud, a tym, którzy nie chcą poznać jego nauk, należy odmówić prawa przystępowania do sakramentów, a nawet donosić na nich władzom świeckim w celu wypędzenia z kraju. Luter nakazuje rodzicom posyłanie dzieci do szkół, a powstrzymywanie ich od nauki uważa za grzech.

W miarę upływu czasu *Mały Katechizm* wypierał lokalne katechizmy i zyskiwał popularność oraz uznanie Kościołów popierających reformację. Jest najbardziej rozpowszechnionym dziełem Lutra, najczęściej czytany i wydawanym. Jeszcze za jego życia doczekał się ponad 60 wydań oraz tłumaczeń na języki obce, w tym dwa razy na język polski (1530 i 1533)²⁵. Drukowano go w formatach podręcznych, łatwych do przenoszenia i używania w dowolnych okolicznościach.

²⁴ D. Konieczna, *Katechizm*, w: *Encyklopedia książki*, t. 2, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 40–41.

²⁵ W. Wantulok, *Katechizmy Lutra* (<http://www.paraflajaworze.pl/wp-content/uploads/2015/01/katechizmy-lutra.pdf>; dostęp: 9 II 2021 r.); *Rok Katechizmu – Mały i Duży Katechizm, artefakty czy inspiracja?* (<http://luter2017.pl/rok-katechizmu-maly-i-duzy-katechizm-artefakty-czy-inspiracja/>; dostęp: 9 II 2021 r.).

Wspomniany już J. Brenz²⁶ jest autorem kilku protestanckich katechizmów, z których jeden został przetłumaczony na język polski jako *Katechizm, to jest zupełna nauka chrześcijańska* i wydany w Królewcu w 1556 r. w oficynie Johanna Daubmanna (sygnatura: Dp 359). Dzieło jest obszernym wykładem luteranizmu. Przekładu na język polski dokonał Eustachy Trepka (1510–1558), a druk sfinansował książę Albrecht Hohenzollern²⁷.

Ks. Johannes Bugenhagen²⁸ przeszedł na protestantyzm i stał się bliskim współpracownikiem M. Lutra oraz kaznodzieją na jego pogrzebie. Jest jednym z autorów luteranckiego wyznania wiary: *Confessio doctrinae Saxoniarum Ecclesiarum* (Leipzig 1553, sygnatura: De 880,5 adl.). Dzieło to w zbiorach biblioteki seminaryjnej występuje jako współoprawne z dziełami J. Brenza (*Confessio piae doctrinae*, Tübingen 1552; *Explicatio Psalmi quinquagesimi quinti*, Tübingen 1552; *Psalmus tricesimus septimus explicatus*, Tübingen 1553) i dziełem Krzysztofa Wirtemberskiego (1515–1568): *Syntagma forum quae in Synodo Tridentina per Legatos eius acta sunt* (Basel 1552).

W szesnastowiecznym księgozbiorniku Biblioteki „Hosianum” licznie reprezentowane są dzieła polskich przedstawicieli reformacji.

Andrzej Frycz Modrzewski²⁹ napisał dzieło dedykowane królowi Zygmuntowi Augustowi: *Silvae quattuor* (Kraków, s.t., 1590, sygnatura: Dp 269,1 adl.). Dzieło to powstało pod koniec jego życia, a zostało wydane już po jego śmierci. Prawdopodobnie dlatego, że w swoich poglądach autor zbliżył się do ruchu reformacyjnego, a w środowisku krakowskim narastało napięcie w stosunku do innowierców, wydawca nie umieścił swojego nazwiska. Takie przypadki się zdarzały. Na przykład

²⁶ Urodził się w Wirtembergu w 1499 r. Studiował w Heidelbergu. Od 1518 r. opowiedział się za Lutrem. Działał jako reformator w Wirtembergu i Tybindze. Był delegatem na Sobór Trydencki, na którym polemizował z P. Soto. W 1553 r. został proboszczem i pierwszym kaznodzieją w Stuttgardzie. Wydał kilka katechizmów, jest także autorem komentarzy do ksiąg Starego i Nowego Testamentu. Zmarł w Stuttgarcie w 1570 r. – W. Hanc, *Brenz Johannes*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. II, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989, k. 1061–1062.

²⁷ A. Kawecka-Hryczowa, K. Korotajowa, op. cit., s. 80–81.

²⁸ Urodził się na wyspie Wolin w 1485 r. W 1509 r. przyjął święcenia kapłańskie. Wykładał Pismo Święte i patrologię w szkole zakonnej w Białobokach. Studiował w Wittenberdze i tam w 1521 r. przeszedł na luteranizm, stając się tamtejszym pastorem, profesorem oraz bliskim współpracownikiem Marcina Lutra. W 1537 r. koronował Chrystiana III na króla Danii i Norwegii, zorganizował hierarchię luterancką, przyczynił się do założenia uniwersytetu w Kopenhadze, którego był pierwszym rektorem. Powrócił do Niemiec. W 1546 r. wygłosił mowę na pogrzebie Lutra. Zmarł w Wittenberdze w 1558 r., zob. – J. Allendorf, *Bugenhagen*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 2, Freiburg im Breisgau 1958, s. 761; W. Słomka, *Bugenhagen Jan*, w: *Encyklopedia katolicka*..., t. 2, k. 1184.

²⁹ Urodził się ok. 1503 r. w Wolborzu. Studiował na Akademii Krakowskiej, potem w Wittenberdze. Miał bliskie kontakty z M. Lutrem, F. Melanctonem i J. Łaskim. Został prepozytem w Brzezinach. Był duchownym, ale nie przyjął święceń wyższych. Zawarł więc małżeństwo z Jadwigą Kamińską, z którą miał jednego syna i dwie córki. Na sejmie piotrkowskim opowiedział się przeciwko episkopatowi po stronie reformacyjnej szlachty. Był najznakomitszym polskim pisarzem politycznym epoki odrodzenia. Zmarł w 1572 r. koło Wolborza – W. Urban, *Modrzewski (Frycz Modrzewski, Frycius Modrevius) Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 21, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 538–543; M. Korolko, *Frycz Modrzewski Andrzej*, w: *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 17, red. J. Wojnowski, Warszawa 2003, k. 563–564.

Aleksy Rodecki, drukarz kalwiński, świadomy niebezpieczeństwa, większość publikacji ogłaszał albo bez adresu, albo pod pseudonimami, bądź ze sfingowanym miejscem druku. Prawdopodobnie to właśnie on wydał dzieło Modrzewskiego. *Sylwy* są rodzajem kompendium stworzonego na potrzeby mającej się odbyć dyskusji. Pierwsza ma charakter traktatu chrystologicznego, druga jest poświęcona zgodzie religijnej i krytyce postanowień soboru trydenckiego, trzecia i czwarta nawiązują ponownie do chrystologii. Modrzewski nie przedstawił jedynie swojego stanowiska, lecz zebrał myśli i argumenty innych, dołączając do nich swoje komentarze³⁰.

Choć Mikołaj Rej³¹ znany jest jako poeta i autor renesansowy, nie należy zapominać, że był również pisarzem reformacyjnym. W bibliotece seminaryjnej obecne jest jego dzieło *Postylla* (Kraków 1571, sygnatura: Dp 310). *Postylla* to komentarze do Pisma Świętego o charakterze egzegezy lub też zbiory kazań komentujących fragmenty Biblii. Ich popularność wzrosła w okresie reformacji, kiedy stały się dla ewangelików jedną z najważniejszych form głoszenia Słowa Bożego oraz popularyzacji zasad nowej wiary³².

Dzieło Reja zostało po raz pierwszy wydane na początku 1557 r. w drukarni Macieja Wirzbięty, w której powstanie i finansowanie prawdopodobnie angażował się sam Rej. Zresztą związał się z nią do końca swojego życia. *Postylla* była inauguracyjną, monumentalną pozycją tej oficyny. Zdobiły ją 83 drzeworyty, w tym duży sygnet Wirzbięty. Dzieło M. Reja jest napisane w języku polskim. Drzeworyty wiążą się z treścią perykop i rozważań podejmowanych w kazaniach. Zostały sporządzone przez krakowskich artystów (rycinę tytułową sygnował Mistrz I.C.B.), chociaż niekiedy były oparte na wzorach obcych. Księga należała do najpiękniejszych polskich książek „złotego wieku”. *Postylla* Reja, zaopatrzona w duże, półstronicowe drzeworyty, zapoczątkowała serię bogato ilustrowanych wydań *postylli*³³.

Przekładu tekstów z Ewangelii dokonał sam Rej. Korzystał przy tej pracy z łacińskiego tłumaczenia Erazma z Rotterdamu i z Wulgaty oraz ze średniowiecznych przekładów polskich. Kazania, z których każde zakończone zostało krótką modlitwą, ujawniają dobrą znajomość Biblii oraz biegłość w tych kwestiach, które stanowiły przedmiot sporu między teologami Kościoła katolickiego a obozu

³⁰ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, Wrocław 1983, s. 177–178; W. Urban, op. cit., s. 541–542; M. Ptaszyński, op. cit., s. 641–656.

³¹ Urodził się w 1505 r. w Żurawnie pod Haliczem. Uczył się w Skalmierzu, Lwowie i Krakowie. Ożenił się z Zofią Kosnówną. Przeszedł na protestantyzm i stał się gorliwym działaczem i pisarzem kalwińskim. Zakładał w swoich wsiach i miasteczkach zbory protestanckie, równocześnie zamykając kościoły katolickie. Był też poetą, prozaikiem i tłumaczem. Zmarł w 1569 r. – E. Rostworowski, *Rej (Rej) Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 31, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988–1989, s. 196–203.

³² M. Matwijów, *Postylla*, w: *Encyklopedia książki...*, t. II, s. 421–422.

³³ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., t. I, s. 365; E. Rostworowski, op. cit., s. 198–199; M. Matwijów, op. cit., s. 421–422.

reformacyjnego. Autor kładł w swojej *Postylli* nacisk na kwestie moralne, mniejszą wagę przywiązując do rozważań ściśle dogmatycznych³⁴.

Innym autorem protestanckim jest Grzegorz z Żarnowca (1528–1601), zwany kalwińskim Skargą, który napisał dzieło pod tym samym tytułem: *Postylla. Część I–II* (Kraków, Maciej Wirzbięta, 1580, sygnatura: II 1 F 9). Również ono jest napisane w języku polskim, wytłoczone z dużą starannością i ozdobione kilkunastoma drzeworytami ze scenami biblijnymi, w większości z *Postylli* Reja. Dzieło było odpowiedzią na postyllę ks. Jakuba Wujka. Grzegorz z Żarnowca zawarł w nim zarówno własne poglądy teologiczne, jak również wiele miejsca poświęcił polemice z katolicyzmem. Szczególnie ostre były jego ataki na jezuitów³⁵.

Andrzej Chrzóstowski (1555–1618)³⁶ jest autorem dzieła *Index contradictio-num in libro Roberti Bellarmini de purgatorio* (Wilno, Jan Karcan, 1593, sygnatura: De 558,5 adl.), w którym przeciwstawiał się nauce Roberta Bellarmina o czyścisku.

W Bibliotece „Hosianum” obecne jest również dzieło polemisty kalwińskiego i wydawcy Biblii Gdańskiej, Daniela Mikołajewskiego (1560–1633), które wydał pod pseudonimem Jan Krzuskowski³⁷: *Vindiciae quibus Vilhelmi Philalethae responsio contra refutationem Posnaniensem vindicatur* (S.l.t., 1593, sygnatura: De 558,7 adl.).

Ks. Stanisław Orzechowski (1513–1566) jest postacią ważną dla okresu reformacji i kontrreformacji w Polsce³⁸. W zbiorach biblioteki seminaryjnej obecne jest

³⁴ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., t. 1, s. 365; E. Rostworowski, op. cit., s. 198–199.

³⁵ Grzegorz urodził się w Żarnowcu koło Miechowa. Był teologiem kalwińskim oraz ministrem zborów w Bogdanowie i Włoszczowej – A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., t. 1, s. 362; H. Kowalska, *Grzegorz z Żarnowca*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 91–93; J. Misiurek, *Grzegorz z Żarnowca*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993, k. 354–355.

³⁶ Studiował na Akademii Krakowskiej. Był jednym z przywódców zburzenia zboru kalwińskiego w Krakowie w 1574 r. Przeszedł na kalwinizm i wyjechał na Litwę, gdzie walczył z arianami i jezuitami. Doszedł do stanowiska superintendenta, ale zmarł zasusowany w 1618 r. – M. Wajsbłum, *Chrzóstowski Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 469–471.

³⁷ Był polemistą kalwińskim, tłumaczem i wydawcą Biblii Gdańskiej, superintendentem wielkopolskim – M. Sipayło, *Mikołajewski Daniel*, w: *Polski słownik biograficzny...*, t. 21, s. 154–156.

³⁸ Był synem pisarza ziemskiego przemyskiego Stanisława Orzechowskiego i Jadwigi Baranieckiej, córki prawosławnego księdza. Rodzina Orzechowskich osiadła na ziemi przemyskiej w pierwszej połowie XV w., a jej gniazdem rodzowym została wieś Orzechowce, od której przybrali nazwisko. Odebrał staranne wykształcenie w Krakowie, Wittenberdze, Padwie i Bolonii. Podczas wyjazdów zagranicznych słuchał wykładów reformatorów, a w Wittenberdze spotkał się z Melanchtonem. W Padwie zaprzyjaźnił się ze studium tam Marcinem Kromerem. Po powrocie do kraju Orzechowski został zmuszony przez ojca do przyjęcia święceń kapłańskich. Ponieważ nie chciał się zobowiązać do przestrzegania celibatu, otrzymał je z rąk arcybiskupa lwowskiego Piotra Starzechowskiego, który nie żądał złożenia ślubów czystości. Biskup przemyski Stanisław Tarło nie uznał ważności święceń udzielonych na takich warunkach, wytoczył więc Orzechowskiemu proces. W wyniku wyroku pierwszej instancji zabroniono Orzechowskiemu wykonywania obowiązków duchownych. On zaś złożył apelację do sądu arcybiskupiego we Lwowie. Prymas Piotr Gamrat anulował wyrok wydany na Orzechowskiego. W 1551 r. ten zawarł jednak małżeństwo z Magdaleną Chelmską, co spowodowało natychmiastowe suspendowanie i zakaz sprawowania posługi kapłańskiej. Od ekskomuniki uratowało go poparcie ze strony mas szlacheckich na sejmie w 1552 r. oraz papież Juliusz III, który pod wpływem wydarzeń i nastrojów społeczeństwa w Królestwie Polskim zdecydował się na zwołanie synodu dla rozpatrzenia jego sprawy. Najlepszy sposób na uspokojenie napiętej sytuacji religijnej widziano w soborze narodowym. W tej sprawie zwrócono się do papieża Pawła IV. Niespełnienie polskich postulatów przez papieża, wznowienie na synodzie łowickim (1556) cenzur na Orzechowskiego i wydanie

dziełko Orzechowskiego: *Pro Ecclesia Christi ad Samuelem Macieiovium Episcopum Cracoviensem* (Kraków, Hieronim Wietor, 1546, sygnatura: Dp 50,1 adl.), w którym wyraził swój pogląd, że obowiązek bezżeństwa księży katolickich jest niezgodny z rozsądkiem i naturą oraz jest główną przyczyną nagannych obyczajów kleru³⁹.

DZIEŁA APOLOGETYCZNE I KONTRREFORMATORSKIE

W Bibliotece „Hosianum” bardzo licznie reprezentowane są dzieła przedstawicieli kontrreformacji.

Wśród pism Johna Fishera⁴⁰ biblioteka seminaryjna ma m.in. *Assertionis Lutheranae confutatio* (Köln 1525, sygnatura: De 578), zwalczające pisma Lutra skierowane przeciw bulli papieża Leona X *Exsurge Domine*, z podkreśleniem problemu wolnej woli i prymatu papieża. Księgę ofiarował bibliotece konwentu bernardynów w Barczewie ks. Jan Przytułski († 1651), proboszcz w Ramsowie. Innym dziełem jest: *Assertionum regis Angliae de fide catholica adversus Lutheri Babyloniam captivitatem defensio* (Paris 1562, sygnatura: De 683), będące obroną dzieła Henryka VIII *Assertio Septem Sacramentorum* (1525) i polemiką z poglądami Lutra w kwestiach sakramentów: Eucharystii, święceń kapłańskich i małżeństwa. Książkę ofiarował bernardynom w Barczewie kanonik warmiński Stanisław Kromer⁴¹. Warto

---

edyktu królewskiego, zabraniającego zamieniania kościołów na zbory, spotęgowało nasilenie konfliktu szlachty z hierarchią katolicką. Ks. Orzechowski opublikował pismo, w którym określał biskupów jako zdrajców ojczyzny, żądając od króla Zygmunta Augusta usunięcia ich z senatu, gdyż składają przysięgę posłuszeństwa papieżowi. Przez to wszystko Orzechowski stał się orędownikiem obozu różnowierczego. Biskupów uratowało ponowienie przysięgi wierności wobec monarchii. W sprawie wykonywania przez starostów wyroków kościelnych król wydał kompromisowe oświadczenie, że zgodnie z dawnymi statutami Królestwa mogą oni więzić szlachcica tylko po prawomocnym wyroku państwowym. W 1561 r. kasus ks. Orzechowskiego był tematem obrad synodu warmińskiego, który zdecydował o przekazaniu sprawy bezpośrednio do rozpatrzenia Piusowi IV. Papież kwestię ważności zawartego małżeństwa poddał pod obrady Soboru Trydenckiego (1545–1563). Sobór nigdy jednak tego problemu nie rozpatrzył. Stanisław Orzechowski miał talent oratorski i pisarski. Dzięki swoim utworom zyskał miano łacińskiego Demostenesa i polskiego Cycerona. Jego życie i działalność pisarska pokazuje jak skomplikowanym okresem w Polsce był czas reformacji i kontrreformacji. Orzechowski z jednej strony krytykował bowiem celibat i papieństwo, co było na rękę zwolennikom reformacji, z drugiej zaś – dostojnicy kościoła doceniali jego wielki talent polemiczny, który oddał na usługi kontrreformacji. Publicznie określił Modrzewskiego jako heretyka i twierdził, że reformacja wprowadza kryzys zarówno religijny, jak i społeczny. Czołowi szermierze kontrreformacji nie mogli jednak przystać na zawarty w jego dziełach kult swobód szlacheckich. Szlachta bowiem niejednokrotnie sympatyzowała z obozem reformacyjnym – E. Rostworowski, *Orzechowski Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 287–292; M. Banaś, *Historia Kościoła Katolickiego*, t. III: *Czasy nowożytnie 1517–1758*, Warszawa 1989, s. 79–80.

³⁹ E. Rostworowski, *Orzechowski Stanisław...*, s. 289–291.

⁴⁰ Urodził się prawdopodobnie w 1469 r. w Beverley. Odbił studia w Cambridge, a później objął tam katedrę teologii. Przyjął święcenia kapłańskie, a następnie został biskupem Rochester i kardynałem. Był wybitnym humanistą, przyjaźnił się z Erazmem z Rotterdamu. Bronił Kościoła katolickiego przed atakami Lutra i jego zwolenników. Wystąpił przeciwko ważności małżeństwa Henryka VIII z Katarzyną Aragońską. Poniósł śmierć męczeńską w 1535 r. w Londynie – M. Daniluk, *Jan Fisher*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VII, red. S. Wielgus, Lublin 1997, k. 789–790.

⁴¹ Tak odczytał i zapisał wpisy proweniencyjne bp J. Wojtkowski w *Katalogu druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*. Jednak *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej* nie notuje takiego kanonika. Oprócz bp. Marcina Kromera wymienia jedynie Sebastiana Kromera,

wspomnieć również o dziele *De veritate corporis et sanguinis Christi in Eucharistia* (Köln 1527, sygnatury: Sd 557,1 adl.; De 216,3 adl.), broniącym rzeczywistej obecności Chrystusa w Eucharystii. Druk o sygnaturze Sd 557,1 adl. w XVI w. należał do ks. Pawła Snopka, prepozyta dobromiejskiego. Natomiast druk o sygnaturze De 216,3 adl. należał do Paulusa ab Oberstain, prepozyta i kanclerza uniwersytetu w Wiedniu, który na dworze cesarskim zapoznał się z późniejszym biskupem warmińskim Janem Dantyszkiem (1485–1548). Zapewne dzięki Dantyszkowi wolumin trafił na Warmię, by potem za pośrednictwem kanonika Stanisława Kromera znaleźć się w bibliotece bernardynów w Barczewie. Na wyklejce górnej okładziny zachował się całostronicowy kolorowany ekslibris Paulusa Obersteinera z 1528 r.⁴²

Johannes Cochlaeus (1479–1552)⁴³ był płodnym pisarzem polemicznym. Z jego większych dzieł skierowanych przeciwko Lutrowi w Bibliotece „Hosianum” znajdują się m.in. dwa egzemplarze jego pisma *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri* (Mainz 1549, sygnatury: Fb 977; Fb 117,2 adl.) oraz *Necessaria et catholica consideratio super Lutheri articulos* (Ingolstadt 1546, sygnatura: De 953).

Johannes Eck (1486–1543)⁴⁴ od lipskiej dysputy teologicznej z Marcinem Lutrem (1519) rozpoczął polemikę z reformatorami, podporządkowując jej całą swą działalność i stając się znawcą doktrynalnych różnic między katolikami i protestantami⁴⁵. Biblioteka „Hosianum” dysponuje tekstem tej dysputy w wydaniu z 1519 r. (sygnatura: Sd 406,7 adl.). Druk powstał w oficynie w Wittenberdze lub w Lipsku, podobnie jak siedem innych druków luterańskich, z którymi jest razem oprawiony. Wolumin należał do księgozbioru Biblioteki Miejskiej w Królewcu.

Najpopularniejszym dziełem Ecka było: *Enchiridion locorum communium adversus Lutherum*, które ukazało się aż w 90 wydaniach. Autor zastosował w nim

---

księdza diecezji krakowskiej, który był kanonikiem warmińskim w latach 1586–1605 – A. Kopiczko, *Kromer Sebastian*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 135. T. Garwoliński wysuwa hipotezę o pomyłce, w wyniku której imię Sebastian zmieniono na Stanisław – *Stare druki z kolekcji biskupów warmińskich okresu renesansu przechowywane w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej. Studia*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2020, s. 186–188.

⁴² T. Garwoliński, *Zabytkowe zbiory Biblioteki „Hosianum” prezentowane na wystawach współfinansowanych przez Samorząd Olsztyna*, Olsztyn 2016, s. 25.

⁴³ Studiował w Kolonii, Bolonii i w Ferrarze. W Rzymie przyjął święcenia kapłańskie. Był zwolennikiem Erazma z Rotterdamu. Od 1520 r. rozpoczął polemikę z Lutrem i kontynuował ją do końca życia, podporządkowując temu zadaniu wszystkie inne. Ostrzegając listownie Zygmunta I Starego przed propagandą protestancką szerzoną przez Polaków, którzy studiowali w Wittenberdze. Napisał ponad 200 traktatów. Zmarł w 1552 r. we Wrocławiu – D.H. Wojtyśka, *Cochlaeus, Dobeneck, Johannes*, w: *Encyklopedia katolicka...*, t. 3, k. 531–532.

⁴⁴ Urodził się w Egg (dawniej Eck). Studiował w Heidelbergu, Tybindze, Kolonii i Fryburgu. Przyjął święcenia kapłańskie, wykładał teologię w Ingolstadt. Od lipskiej dysputy teologicznej z Lutrem (1519) rozpoczął polemikę z reformatorami, podporządkowując jej swą całą działalność. Jednocześnie był zwolennikiem reformy Kościoła przez m.in. uporządkowanie działalności Kurii rzymskiej i systemu nadawania beneficjów, zniesienie opłat odpustowych, zmianę systemu kształcenia duchowieństwa, regularne odbywanie synodów – D.H. Wojtyśka, *Eck Johann*, w: *Encyklopedia katolicka...*, t. 4, k. 648–649.

⁴⁵ M. Ptaszyński, op. cit., s. 50.

nowy typ dowodzenia ze źródeł biblijnych i patrystycznych, dzięki czemu stał się jednym z prekursorów pozytywnej teologii. Definiował punkty kontrowersji między poglądami Lutera a nauczaniem Kościoła, wyznaczając drogę przyszłym autorom⁴⁶. Biblioteka „Hosianum” posiada krakowskie wydanie tego dzieła z oficyny Hieronima Wietora z 1525 r. (sygnatura: Dp 65,4 adl.). Wolumin, który zawiera jeszcze cztery inne druki, oprawione razem w tekturę obłożoną brązową skórę zawiązywaną skórzanymi paskami, ofiarował klasztorowi bernardynów w Barczewie na przełomie XVI–XVII w. kanonik warmiński Stanisław Kromer.

Po udziale w dyspucie w Ratyźbonie wydana została *Apologia Pro Reverendis. Et Illvstris. Principibus Catholicis, ac alijs ordinibus Imperij aduersus mucores & calumnias Buceri, super actis Comiciorum Ratisponae*. Biblioteka seminaryjna ma dwa wydania tego dzieła. Jedno zostało wydrukowane w Ingolstadt w 1542 r. (sygnatura: De 750), a drugie w Paryżu w 1543 r. (sygnatura: XVI O 057,1 adl.). Pierwsze posiada oprawę półskórkową, a wewnątrz znajduje się wpis proveniencyjny z XVI w. mówiący o przynależności do księgozbioru kartuzji w Dilkenhausen w Dolnej Saksonii oraz dziewiętnastowieczna pieczęć Liceum Hosianum w Braniewie. Drugie jest współoprawne z innym dziełem apologetycznym i jest zdekompletowane.

W jednym tomie znajdują się dwie części *Opera contra Lutherum* (I – Augsburg 1530, II – Ingolstadt 1531, sygnatura: De 1067,1–2 adl.). Kartę tytułową pierwszego tomu zdobią drzeworytowe podobizny cesarza Karola V i Ferdynanda I oraz liczne herby. Nad postacią Karola znajdują się słowa: *Ciebie zaś biorę, abyś władał wszystkim, czego zapragniesz* (1 Krl 11,37)⁴⁷, zaś nad postacią Ferdynanda: *Naród i królestwo, które by ci nie służyły, wyginą* (Iz 60,12). Nad monarchami góruje Bóg Ojciec, który trzyma w rękach korony. Wolumin w XVI w. należał do księgozbioru opactwa cysterskiego w Schönau, a następnie opactwa benedyktyńskiego w Beuron. Nie wiadomo, jak trafił do olsztyńskiej księżnicy.

Dla duszpasteryz J. Eck wydał kazania. W bibliotece seminaryjnej znajduje się wolumin zawierający tom III (Augsburg 1536) i IV (Ingolstadt 1535), czyli homilie na święta i wspomnienia oraz homilie na temat siedmiu sakramentów (sygnatura: Sd 54,1–2 adl.). Księga jest zdobiona drzeworytniczymi inicjałami i ilustracjami. Inne wydanie kazań Ecka o świętych ukazało się w języku niemieckim w Augsburgu w 1533 r. Również ono jest zdobione inicjałami i kolorowanymi ręcznie ilustracjami (sygnatura: Sd 370,2 adl.). Posiada liczne notatki rękopiśmienne na marginesach i w tekście.

⁴⁶ Ibidem, s. 61.

⁴⁷ Na karcie tytułowej widnieje siglum „3 Reg”. Septuaginta nadała 1 Księdze Królewskiej numer 3, ponieważ 1 i 2 Księga Królewska nazwano Księgi Samuela. Przejęła to również Wulgata.

Do najważniejszych dzieł Melchiora Cano (1509–1560)⁴⁸ należy opracowanie w dwunastu księgach *De locis theologicis*, które doczekało się ponad 30 wydań. Do napisania dzieła skłoniło autora szerzenie się idei reformacji. Jako jeden z pierwszych postawił hasło powrotu do źródeł teologii. Cano nazywany jest ojcem metody teologicznej. W zbiorach Biblioteki „Hosianum” znajdują się dwa egzemplarze *De locis theologicis*. Jeden został wydrukowany w Leuven w 1564 r. (sygnatura: De 569–a), a drugi w Köln w 1585 r. (sygnatura: De 569–b). Pierwszy z nich został kupiony w Krakowie za 1 talara i 6 groszy. Oprawa pochodzi z 1565 r. i zawiera dobrze zachowany złożony superekslibris biskupa warmińskiego M. Kromera⁴⁹.

Jednym z głównych autorów kontrreformacyjnych był kardynał Stanisław Hozjusz⁵⁰. Do najwcześniejszych i najbardziej znanych jego dzieł należy: *Confessio Fidei Catholicae Christiana*. Powstało ono jako rozwinięcie napisanego przez niego wyznania wiary złożonego przez biskupów polskich na synodzie piotrkowskim w 1551 r. Dzieło było najobszerniejszym i najbardziej znanym spośród pism Hozjusza. Jeszcze za jego życia doczekało się wydań w 30 różnych językach. Zostało dedykowane królowi Zygmuntowi II Augustowi. Biblioteka „Hosianum” posiada część pierwszą tego dzieła w najstarszym wydaniu z 1553 r. (*Confessio Fidei Catholicae Christiana. Pars I*, Kraków 1553, sygnatura: Dp 215) i w wydaniu z 1557 r. (*Confessio Fidei Catholicae Christiana. [Pars I]*, Dillingen 1557, sygnatura: De 1965). Druga część jest obecna w wydaniu z 1573 r. (*Confessio Christiana Catholicae Fidei. T. 2*, Köln 1573, sygnatura: XVI O 088). Całość zaś, pod tytułem *Confessio Catholicae Fidei Christiana*, występuje w czterech woluminach wydawanych w różnych latach i w różnych miejscach: Moguncja (1557, sygnatury: Dp 325; Dp 340 – z drzeworytowym portretem króla Zygmunta Augusta i jego herbem na stronie tytułowej i na końcu dedykacji oraz herbem arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Dzierzgowskiego,

⁴⁸ Wstąpił do dominikanów, studia odbył w Salamance, gdzie później wykładał teologię. Brał udział w pracach Soboru Trydenckiego. Opuścił uniwersytet, osiadł w klasztorze i oddał się pracy pisarskiej. Zmarł w 1560 r. w Toledo – A. Lubik, *Cano, Canus, Melchior*, w: *Encyklopedia katolicka...*, t. 2, k. 1311–1312.

⁴⁹ Więcej na temat superekslibrisu Kromera zob.: T. Garwoliński, *Zabytkowe zbiory...*, s. 30; idem, *Charakterystyka opraw starych druków Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Zbiory polskie*, red. A. Wagner, współpr. D. Ryszkowska-Mirowska, A. Mazerska, Toruń 2020, s. 239; A. Wagner, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 224, 227.

⁵⁰ Urodził się w 1505 r. w Krakowie. Studiował na Akademii Krakowskiej, w Bolonii i w Padwie. Był sekretarzem biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego i kierownikiem kancelarii królewskiej. W 1538 r. został kanonikiem warmińskim. Początkowo był zwolennikiem Erazma z Rotterdamu, potem papieża. Przyjął święcenia kapłańskie w 1543 r. W 1549 r. został biskupem chełmińskim, a w 1551 r. – biskupem warmińskim. Od 1558 r. przebywał w Rzymie. W 1560 r. został kardynałem. Był legatem papieskim w Wiedniu, potem legatem na Sobór Trydencki. Po powrocie na Warmię przeprowadził synod, sprowadził jezuitów i założył kolegium oraz seminarium. Jest autorem bogatej korespondencji, katechizmu oraz licznych dzieł polemicznych przeciwko innowierstwu. Zmarł w 1579 r. w Capranica – W. Urban, *Hozjusz (Hosius, Hos, Hoze, Osius, Caligula, Cracovianus, Stanislaus de Cracovia) Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. X, red. K. Lepszy, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 42–46; J. Misiurek, B. Fałczyk, *Hozjusz Stanisław*, w: *Encyklopedia katolicka...*, t. VI, k. 1257–1260; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie...*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000, s. 129–130; A. Szorc, *Stanisław Hozjusz*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 149–168.

prymasa Polski), Wiedeń (1560, sygnatura: Dp 295 – z drzeworytowym herbem króla Zygmunta Augusta) i Antwerpia (1561–1562, sygnatura: Dp 231⁵¹).

Dzieło *Iudicium et censura* (Köln 1565, sygnatury: Dp 45; De 573,1 adl.), znane pod polskim tytułem *Cenzura albo rozsądek* (S.l.t. 1569, sygnatura: Dp 150) Hozjusz poświęciło sporom o Trójcę Świętą. Podkreślił też wymóg prawnej sukcesji apostołskiej jako cechę prawdziwego Kościoła oraz wystąpił przeciwko braciom polskim.

Już w XVI wieku zarejestrowano dwanaście wydań zbiorowych dzieł kardynała Hozjusza. Biblioteka seminaryjna posiada *Opera omnia* w trzech edycjach, w sześciu woluminach (Antwerpen 1566, sygnatura: Dp 307; Antwerpen 1571, sygnatura: Sd 640; Köln 1584, sygnatury: Dp 339,1–2 adl., Dp 339a,1–2 ald., III–N 1/I–II; Dp 371,1–2 adl.).

Biskup warmiński Marcin Kromer w swojej diecezji dbał o podniesienie poziomu życia intelektualnego duchowieństwa i religijności wiernych, broniąc ich przed szerzącym się protestantyzmem. Kościół katolicki na Warmii znajdował się bowiem w wielkim niebezpieczeństwie. Biskup sambijski Jerzy von Polentz już w 1523 r. przeszedł na protestantyzm, to samo uczynił biskup pomezanski Erhard von Queiss. Ostatni wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern przeszedł w 1525 r. na luteranizm. W niektórych kościołach katolickich wprowadzono śpiewy luterzańskie, przy liturgii sprawowania sakramentów posługiwano się agendami protestanckimi⁵². Dlatego dużą zasługą biskupa Kromera było wprowadzenie mszału (1587) i agend warmińskich (1574 i 1578). Do agendy zostało dołączonych 12 katechez na temat sakramentów w trzech językach: łacińskim, polskim i niemieckim⁵³. Biblioteka „Hosianum” posiada trzy egzemplarze *Missale Varmiense* (Kraków 1587, sygnatury: Sd 643; Sd 643c; Sd 814), dwa egzemplarze *Agenda sacramentalia, ad usum Diecesis Varmiensis accomodata* (Köln 1574, sygnatury: II–3115/1; XVI F 0129,1 adl.) oraz trzy egzemplarze *Agenda caeremonialia, ad usum Diecesis Varmiensis accomodata* (Köln 1578, sygnatury: Lg 581,1 adl.; II–3115/2; XVI F 0129,2 adl.).

Kromer jest również autorem dzieł polemicznych, a wśród nich: *De vera et falsa religione* (Dillingen 1561, sygnatura: Dp 216). Dzieło *Monachus* (Köln 1568, sygnatura: Dp 151) jest łacińskim tłumaczeniem czterech dialogów z lat 1551–1554,

⁵¹ Na wewnętrznej stronie górnej oprawy naklejona jest kartka z napisanym na maszynie zdaniem: „Учебник по христианской этике”. Jest to ślad przejęcia druków kościelnych na Warmii przez Armię Czerwoną w 1945 r. Część z nich wróciła do Polski po 1956 r. – T. Garwoliński, *Powojenne dzieje Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie, w: Cor Dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565–2015)*, red. A. Kopiczko i P. Rabczyński, Olsztyn 2015, s. 471–473; idem, *Utracone i zachowane kościelne księgozbiory warmińskie od XVII do XX wieku*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2015, nr 3, s. 122–124.

⁵² J. Giertych, *Oblicze religijno-narodowe Warmii i Mazur, ziem etnicznie polskich na podłożu pruskim*, w: *Sacrum Poloniae Millennium*, t. 4, Rzym 1957, s. 289–452; W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574–1939)*, red. W. Nowak, Olsztyn 1999, s. 17–18.

⁵³ W. Nowak, op. cit., s. 18–20, 23, 26–27; A. Szorc, *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich...*, s. 179.

wydanych pod tytułem *Rozmowy dworzanina z mnichem*, napisanych w języku polskim. Przez dzieło to stał się Kromer pierwszym prozaikiem polskim, wyprzedzając Reja. Dialogi miały ważne znaczenie doktrynalne, stanowiły bowiem wraz z dziełami Hozjusza główną wykładnię kontrreformacji w Polsce⁵⁴.

Jednym z najbardziej znanych polskich jezuitów w XVI w. był Piotr Skarga (Powęski) (1536–1612)⁵⁵, który przyczynił się do konwersji na katolicyzm syna Mikołaja Czarnego – Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (1549–1616). Biblioteka seminaryjna posiada dwie polemiczne rozprawy jego autorstwa. Obie dotyczą katolickiej nauki o sakramentach: *Pro Sacratissima Eucharistia contra haeresim Zwinglianam, ad Andream Volanum* (Wilno, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, 1576, sygnatura: Dp 117) z drzeworytowymi herbami: założyciela wileńskiego kolegium jezuickiego biskupa Waleriana Protasiewicza (ok. 1505–1579, biskup wileński: 1556–1579), księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła⁵⁶ i zakonu jezuitów oraz *Artes duodecim sacramentorum sev Zvinglio calvinistarvm* (Wilno, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, 1582, sygnatura: Dp 247), dedykowane królowi Stefanowi Batoremu, z drzeworytowym herbem królewskim. W dziełach tych Skarga prowadził polemikę z kalwińskim teologiem Andrzejem Wolanem (1531–1610)⁵⁷. Starszy z wymienionych woluminów zainicjował działalność wileńskiej oficyny, a został ofiarowany kolegium braniewskiemu przez kanonika warmińskiego Macieja Montanusa (1567–1650) w 1650 r. Drugi kanonik warmiński Stanisław Kromer podarował

⁵⁴ Urodził się ok. 1512 r. w Bieczu. Studiował w Krakowie, Padwie i Bolonii, gdzie ukończył doktorat obojga praw. Przyjął święcenia kapłańskie. Był sekretarzem królewskim i posłem króla na dworzec cesarskim. Po śmierci S. Hozjusza został biskupem warmińskim. Zmarł w 1589 r. w Lidzbarku – H. Barycz, *Kromer Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 319–325; A. Szorc, *Marcin Kromer...*, s. 169–192; J. Misiurek, *Kromer Marcin*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. A. Szostek, Lublin 2002, k. 1305–1306.

⁵⁵ Urodził się w Grójcu. Studiował w Krakowie. W 1564 r. przyjął święcenia kapłańskie, a w 1569 r. wstąpił do jezuitów w Rzymie. Był rektorem wileńskiego kolegium jezuickiego i akademii jezuickiej. Założył kolegia w Połocku, Rydze i Dorpacie. Był wziętym kaznodzieją i działaczem charytatywnym. Zmarł w Krakowie – *Skarga Piotr*, w: *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. 3: *Piśmiennictwo staropolskie*, red. R. Pollak, Warszawa 1965, s. 236–245; J. Tazbir, *Skarga Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38, red. H. Markiewicz, Kraków 1997–1998, s. 35–43; *Skarga (Powęski, Powęski) Piotr*, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004, s. 619–620.

⁵⁶ Urodził się w 1549 r. w Ćmielowie. Wychowany w kalwinizmie, w 1566 r. pod wpływem spotkań w Rzymie z J.F. Commendone, S. Hozjuszem i P. Skargą przeszedł na katolicyzm. Zwalczając rozwój protestantyzmu wykupił egzemplarze Biblii Brzeskiej po czym uroczystie zostały one spalone na wileńskim rynku. Został marszałkiem wielkim litewskim, a potem wojewodą wileńskim. W latach 1582–1584 odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej i napisał z niej pamiętnik. Wspierał jezuitów, m.in. przekazując im dawną drukarnię kalwińską – H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 349–361; M. Butkiewicz, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. S. Wilk, Lublin 2012, k. 1132–1133.

⁵⁷ Był kalwińskim polemistą i cenzorem książek. Brał udział w kolokwium wileńskim w 1585 r. Jest autorem blisko pięćdziesięciu pism, w których polemizował z poglądami A. Jurgiewicza, A. Possevina, P. Skargi, F. Socyna, F. Torręsa. E. Vegi. Przedmiotem sporu była przede wszystkim rzeczywista obecność Chrystusa w Eucharystii, prymat papieża, autorytet Pisma Świętego, dogmat o Trójcy Świętej, kult świętych i obrazów – P. Sokolowski, *Wolan Andrzej*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XX, red. S. Wilk, Lublin 2014, k. 876–877.

klasztorowi franciszkanów w Wartemburgu (Barczewie), a następnie trafił do biblioteki braniewskiej⁵⁸.

Przy okazji warto wspomnieć, że wileńska oficyna należy do najstarszych jezuickich warsztatów na terenie Polski. Początek swój wzięła z drukarni Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, zwanego Sierotką (1549–1616), który w 1567 r. porzucił kalwinizm i przeszedł na katolicyzm. Zdecydowanie walczył z reformacją przez niszczenie ksiąg, zamykanie zborów i drukarni. Jednocześnie gorliwie popierał katolicyzm. Jednym z aktów jego działalności było stworzenie w Wilnie w 1576 r. pierwszej drukarni i oddanie jej w 1586 r. w użytkowanie kolegium jezuickiemu. Nie żałował pieniędzy na urządzenie warsztatu i popieranie publikacji katolickich. Wprawdzie oddał jezuitom opiekę i zarząd oficyny, jednak faktycznym właścicielem był on sam. Pracę drukarni określały główne zadania, jakimi były walka z różnowierstwem i potrzeby uczelni. Obok prac o charakterze teologicznym i polemicznym oficyna tłoczyła książki z zakresu prawa kościelnego, rytuały zakonne i książki dewocyjne, wśród których wiodły prym żywoty świętych oraz utwory panegiryczne. Książki były przeznaczone i dla prostych wiernych, i dla przyszlých księży⁵⁹.

Wśród autorów kontrreformacyjnych warto jeszcze wymienić rektora kolegium braniewskiego, a potem Akademii Wileńskiej, Fryderyka Bartscha (1552–1609)⁶⁰ i druk jego autorstwa: *Andreae Volani... orationi... responsio* (Kraków 1589, sygnatura: Dp 246,1 adl.). Jest to dzieło polemizujące z poglądami A. Wolana. Zawiera własnoręczny wpis autora, który ofiarował dzieło rajcy orneckiemu Karolowi Junge († 1609).

Wybitnym autorem dzieł z zakresu teologii polemicznej był biskup w Inflantach Andrzej Patrycy Nidecki (1522–1587)⁶¹. Biblioteka seminaryjna posiada dwa jego dzieła. Traktat teologiczny *Parallela Ecclesiae Catholicae cum Haereticorum Synagogis* (Köln 1576, sygnatura: Dp 98,2 adl.) jest jego pierwszym pismem

⁵⁸ J. Tazbir, op. cit., s. 37; T. Garwoliński, *Ślady działalności oficyn jezuickich w Wilnie i Braniewie na przełomie XVI i XVII wieku w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie jako przykład procesów integracyjnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 113, 2020, s. 127–128.

⁵⁹ A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, Wrocław–Kraków 1959, s. 13–34; 205–210; T. Garwoliński, *Ślady działalności oficyn jezuickich...*, s. 123–125.

⁶⁰ Urodził się w 1552 r. w Braniewie. Wstąpił do jezuitów w Rzymie. Studiował filozofię w Rzymie i teologię w Wiedniu. W 1576 r. wrócił do Polski. Kierował w Braniewie seminarium warmińskim, alumnatem papieskim i konwiktem szlacheckim. W latach 1584–1580 był rektorem w Braniewie, potem (1592–1595) w Wilnie, a następnie superiorem i kaznodzieją w Gdańsku. Od 1598 r. był wiceprovincjałem dla litewskiej części prowincji polskiej. Od 1600 r. był spowiednikiem króla Zygmunta III Wazy. Zmarł w 1609 r. pod Smoleńskiem w trakcie wyprawy moskiewskiej, opiekując się chorymi żołnierzami podczas zarazy – S. Bednarski, *Bartsch (Barscius, Barszcz) Fryderyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 329–330; *Bartsch (Barscius, Barszcz) Fryderyk*, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 30.

⁶¹ Urodził się w Oświęcimiu. Był humanistą, filologiem, wydawcą, sekretarzem królewskim, a następnie biskupem wendeńskim (inflanckim). Zmarł w 1587 r. w Wenden – L. Hajdukiewicz, *Nidecki Patrycy Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 713–717.

polemicznym utrzymanym w duchu hojzańskiej nauki o Kościele. *De Ecclesia vera et falsa* (Kraków 1583, sygnatura: Dp 309) jest przerobioną i uzupełnioną redakcją wcześniejszego traktatu, a jednocześnie ostatnim jego dziełem. Olsztyński egzemplarz zawiera własnoręczną dedykację autora, który ofiarował wolumin bp. M. Kromerowi. Później kanonik Stanisław Kromer przekazał go bernardynom z Barczewa.

PODSUMOWANIE

Niniejsze opracowanie nie jest kompletnym katalogiem druków okresu reformacji i kontrreformacji w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie. Fakt, iż w zbiorze druków z XVI w. Biblioteki „Hosianum” dzieła reformacyjne oraz polemiczne i kontrreformacyjne są najliczniejsze, a nawet stanowią większość, świadczy o tym, jak ważny był to okres w dziejach Warmii, Polski, Europy i Kościoła. W zabytkowych woluminach mają odzwierciedlenie spory teologiczne, ale również kwestie polityczne i społeczne. Ośrodek braniewski stanowił przecież katolicką przeciwwagę dla protestanckiego ośrodka królewieckiego. W artykule zostały jedynie wskazane i omówione dzieła typowe dla tej epoki oraz – zdaniem autorów – najciekawsze.

BIBLIOGRAFIA

- Allendorf Johannes, *Bugenhagen*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 2, Freiburg im Breisgau 1958.
- Banaszak Marian, *Historia Kościoła Katolickiego*, t. 3: *Czasy nowożytne 1517–1758*, Warszawa 1989.
- Bartsch (Barscius, Barszcz) Fryderyk, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995* oprac. J. Grzebień, Kraków 2004.
- Barycz Henryk, *Kromer Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Bednarski Stanisław, *Bartsch (Barscius, Barszcz) Fryderyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935.
- Biskup Marian, *Testament kustosa warmińskiego Feliksa Reicha z lat 1538–1539*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1972, nr 4.
- Borawska Teresa, *Warmińskie księgozbiory historyczne – ich losy i stan obecny*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016.
- Borzyszkowski Marian, *Erazm z Rotterdamu*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989.
- Butkiewicz Marian, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. S. Wilk, Lublin 2012.
- Daniluk Mirosław, *Jan Fisher*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus, Lublin 1997.
- Garwoliński Tomasz, *Charakterystyka opraw starych druków Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Zbiory polskie*, red. A. Wagner, współpr. D. Ryszkowska-Mirowska, A. Mazerska, Toruń 2020.
- *Powojenne dzieje Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Cor Diocesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565–2015)*, red. A. Kopiczko i P. Rabczyński, Olsztyn 2015.
  - *Stare druki z kolekcji biskupów warmińskich okresu renesansu przechowywane w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, w: *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej. Studia*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2020.

- *Ślady działalności oficyn jezuickich w Wilnie i Braniewie na przełomie XVI i XVII wieku w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie jako przykład procesów integracyjnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 113, 2020.
- *Utracone i zachowane kościelne księgozbiory warmińskie od XVII do XX wieku*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2015, nr 3.
- *Zabytkowe zbiory Biblioteki „Hosianum” prezentowane na wystawach współfinansowanych przez Samorząd Olsztyna*, Olsztyn 2016.
- Giertych Jędrzej, *Oblicze religijno-narodowe Warmii i Mazur, ziem etnicznie polskich na podłożu pruskim*, w: *Sacrum Poloniae Millennium*, t. 4, Rzym 1957.
- Hajdukiewicz Leszek, *Nidecki Patrycy Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 22, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Hanc Wojciech, *Brenz Johannes*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989.
- Illanes José Luis, Saranyana Josep Ignasi, *Historia teologii*, Kraków 1997.
- Jaroszewicz-Pierśławcew Zoja, *Druki braniewskie w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016.
- Kawecka-Gryczowa Alodia, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, Wrocław 1983.
- Kawecka-Gryczowa Alodia, Korotajowa Krystyna, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4: *Pomorze*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962.
- Keferstein Halina, *Książka w Braniewie 1565–1628. Praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr. K. Głombiowskiego w Zakładzie Nauki o Książce Uniwersytetu Gdańskiego*, Olsztyn 1978 (mps), Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, sygn. Rkps 567.
- *Wydawnicze związki drukarzy braniewskich z Koroną i biskupstwem (od 1589 do 1773 r.)*, „Studia Warmińskie” t. 27, 1990.
- Konieczna Danuta, *Katechizm*, w: *Encyklopedia książki*, t. 2, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017.
- Kopiczko Andrzej, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 1: *Rozprawy i Materiały*, Olsztyn 2000.
- *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000
- *Kromer Sebastian*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996.
- Korolko Mirosław, *Frycz Modrzewski Andrzej*, w: *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 17, red. J. Wojnowski, Warszawa 2003.
- Korotajowa K., *Oficina braniewska 1589–1773*, Olsztyn 1964.
- Kowalska Halina, *Grzegorz z Żarnowca*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961.
- Lubik Ambroży, *Cano, Canus, Melchior*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989.
- Lulewicz Henryk, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- Matwijów Maciej, *Postylla*, w: *Encyklopedia książki*, t. 2, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017.
- Misiurek Jerzy, *Grzegorz z Żarnowca*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993.
- *Kromer Marcin*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. A. Szostek, Lublin 2002.
- Misiurek Jerzy, *Fałczyk Beata, Hozjusz Stanisław*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz, Lublin 1993.
- Nowak Władysław, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574–1939)*, red. W. Nowak, Olsztyn 1999.
- Piechnik Ludwik, *Starania biskupów warmińskich i jezuitów polskich o przekształcenie Kolegium w Braniewie na uniwersytet*, „Studia Warmińskie” t. 5, 1968.
- Pietkiewicz Rajmund, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016.
- Ptaszyński Maciej, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018.
- Rostworowski Emanuel, *Orzechowski Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- *Rey (Ref) Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 31, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988–1989.
- Sipayłło Maria, *Mikołajewski Daniel*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 21, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.

- Słomka Walerian, *Bugenhagen Jan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 2008.
- Skarga (Pawęski, Powęski) Piotr, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004.
- Skarga Piotr, w: *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. 3: *Piśmiennictwo staropolskie*, red. R. Pollak, Warszawa 1965.
- Sokołowski P., *Wolan Andrzej*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. S. Wilk, Lublin 2014.
- Szorc Alojzy, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565–1626*, Olsztyn 1998.
- *Marcin Kromer*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
  - *Oficyna braniewska*, w: S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Olsztyn 1995.
  - *Stanisław Hozjusz*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
- Tazbir Janusz, *Skarga Piotr*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 38, red. H. Markiewicz, Kraków 1997–1998.
- Urban Waclaw, *Modrzewski (Frycz Modrzewski, Frycius Modrevius) Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 21, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- *Hozjusz (Hosius, Hos, Hoze, Osius, Caligula, Cracovianus, Stanislaus de Cracovia) Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 10, red. K. Lepszy, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964.
- Wagner Arkadiusz, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.
- Wajsblum Marek, *Chrzęstowski Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937.
- Wojtkowski Julian, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Lublin 2012.
- Wojtyska Henryk Damian, *Cochlaeus, Dobeneck, Johannes*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989.
- *Eck Johann*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989.

Strony internetowe

- <http://www.parafiajaworze.pl/wp-content/uploads/2015/01/katechizmy-lutra.pdf> (dostęp: 9 II 2021 r.).
- <http://luter2017.pl/rok-katechizmu-maly-i-duzy-katechizm-artefakty-czy-inspiracja/> (dostęp: 9 II 2021 r.).